

OKUPACIJA IZ UGLA MEĐUNARODNOG HUMANITARNOG PRAVA OCCUPATION VIEWED FROM INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW

Mr Darija Adžić

Rezime: Poslednje decenije su okarakterisane porastom vanteritorijalnih vojnih intervencija. Zajedno sa kontinuitetom klasičnijih oblika okupacija, neke od ovih intervencija su dale nove oblike prisutnosti strane vojne sile na teritoriji jedne države, ponekad i uz saglasnost iste, ali najčešće bez njene saglasnosti. Ovi novi oblici vojne prisutnosti na tuđoj teritoriji su pokrenuli određene debate što je dodatno uticalo na usmjerenje ekspertske, ali i šire javnosti na Zakon o okupaciji. Prvenstveni cilj ovog članka je da izdvoji i analizira neka pravna pitanja koja su se pojavila u vezi ovog specifičnog područja međunarodnog humanitarnog prava.

Gljučne riječi: novonastala okupacija, klasična okupacija, okupacione sile, multinacionalne snage, okupirana teritorija, međunarodno humanitarno pravo, UN operacija.

Abstract: Recent decades have been characterised by an increase of extraterritorial military interventions. Together with the continuity of the more classical forms of occupation, some of these interventions have created new forms of presence of foreign military forces on the territory of a country, sometimes with its approval, but often without its consent. These new forms of military presence in foreign territory have raised debates which further affected the focus of expert, but also the general public on the body of law on occupation. The primary objective of this article is to extract and analyse some of the legal issues that have arisen in relation to this specific area of international humanitarian law.

Key words: newly-formed occupation, classic occupation, occupation forces, multinational troops, occupied territory, international humanitarian law, UN operation.

UVOD

Na početku je potrebno navesti odredbe međunarodnog humanitarnog prava koje se odnose na okupaciju. Iste su sadžane u Četvrtoj ženevskoj konvenciji o zaštiti građana za vrijeme rata i Konvenciji o zakonima i običajima rata na kopnu (IV. haška konvencija iz 1907. godine), s detaljnijim pravilima u prilogu te Konvencije, poznatim kao Haški pravilnik o zakonima i običajima rata na kopnu. S obzirom na tu činjenicu u ovom radu akcentat je stavljen na novonastalu pažnju vezanu za okupaciju, koja se suštinski fokusira na pojedinačna pravila međunarodnog humanitarnog zakona o okupaciji ne ulazeći suštinski u stvarne probleme, prvenstveno ne na one koji se okarakterisani kao početak i kraj okupacije.

U kontekstu navedenog rad je koncipiran u četiri dijela, tako da se u prvom dijelu obrađuje početak i kraj okupacije, gdje se govori o određenim problemima primjenjivosti međunarodnog humanitarnog zakona o okupaciji, odnosno u ovom dijelu rada se postavlja pitanje određivanja pravnog oblika primjenjivog na invaziju i povlačenje stranih vojnih snaga.

U drugom dijelu pod nazivom Prava i obaveze okupacione sile, analizira se međunarodno humanitarno pravo o okupaciji koje se suočava sa povratnim izazovima jer je isto pogrešno postavljeno iz ugla trenutnih (savremenih) okupacija. U ovom dijelu se govori se o tome da sadašnje međunarodno humanitarno pravo vezano za okupaciju nije nije ni izblia potpuno i dovoljno pošto nije spremno da se bavi specifičnostima novih oblika okupacije.

Treći dio tretira problematiku Upotreba sile na okupiranoj teritoriji. Analizirajuće nedavne primjere okupacije postoji potreba identifikacije pravnog obrasca koji određuje upotrebu sile od strane okupacione snage.

U završnom četvrtom dijelu analizirana je primjenjivost Međunarodnog humanitarnog prava u sklopu UN operacija, kroz set pitanja proizišlih iz veze o primjenjivosti međunarodnog humanitarnog prava na operacije pod komandom UN.

1. POČETAK I KRAJ OKUPACIJE

Definicija okupacije, za koju se može reći da je opšteprihvaćena i nesporna u teoriji i praksi, pojavila se u Haškom pravilniku iz 1907. godine, koji je inače aneks Haške konvencije iz 1907. godine gdje se u članu 42 eksplicitno navodi: „Teritorija se smatra okupiranom kada se stvarno nalazi pod vlašću neprijateljske armije. Okupacija se prostire samo na teritoriju na kojoj je ta vlast uspostavljena i u mogućnosti da vrši vlast.“¹⁷⁶ U međuvremu, odnosno maltene kroz čitav XX vijek sam pojam okupacije je nailazio na razna tumačenja i sporenja tako da je ova tema ostala akteulna sve do danas. S tim u vezi novonastala globalna pažnja na

¹⁷⁶ Haška konvencija iz 1907. godine.

međunarodno humanitarno pravo koje se odnosi na okupaciju suštinski se fokusira na pojedinačna pravila humanitarnog prava o okupaciji više nego na probleme koji se tiču uslova koji se karakterišu kao početak i kraj okupacije. Drugim riječima relativno malo pažnje je pridavano standardima i temeljima na osnovu kojih se može odrediti postojanje samog stanja okupacije.¹⁷⁷ S druge strane, bio neki čin okarakterisan kao okupacija ili ne bio, ovo pitanje je bitno za primjenu odgovarajućeg sadržaja međunarodnog humanitarnog prava i mora da da određene odgovore na svaka pojedinačna pitanja koja bi pobliže osvijetlila ovu problematiku.

S tim u vezi praksa je pokazala da mnoge zemlje izražavaju sumnju u mogućnost primjene međunarodnog humanitarnog prava koji se odnosi na okupaciju bez obzira na činjenicu da li one one održavaju efektivnu kontrolu nad stranom teritorijom ili barem na jednom njenom dijelu. Ovakva sumnja je najčešće potkrepljena činjenicom da instrumenti međunarodnog humanitarnog prava ne obezbeđuju jasne standarde za određivanje pojma okupacija, odnosno precizno ne definišu kada ona počinje i koliko traje. Ovdje je potrebno naglasiti da ne samo da je definicija okupacije neodređena u okviru međunarodnog humanitarnog prava, već i neke druge činjenice kao što je, primjera radi, kontinuiranost neprijateljstava ili kontinuiranost povređivanja nečije teritorije od strane stranih sila tokom i nakon određenog perioda, što može pravnu klasifikaciju okupacije poprilično usložiti.

Iz gore pomenutih razloga, a pogotovo nakon nedavnih svjetskih vojnih operacija postoji potreba za jasnijom definicijom pravnih kriterija na osnovu kojih se određuje stanje okupacije, što na kraju može dovesti i do određenih pitanja koja su vezana na učešće multinacionalnih snaga na tuđim teritorijama u okviru ili čak van nekih međunarodnih rezolucija. Naka od tih pitanju su:

Da li su kriteriji za početak i kraj okupacije isti u svakom slučaju?

Ko su okupacione sile i da li su okupacione sile i sile raznih koalicija država ujedinjenih iz određenog interesa i pod određenim formatom?

Da li sve trupe država koje učestvuju u okupaciji mogu smatrati okupacionim iz ugla međunarodnog humanitarnog prava?

U vezi s prednjim javljaju se veliki problemi primjenjivosti međunarodnog humanitarnog prava vezanog za okupaciju, a pogotovo je problematično pitanje određivanja pravnog oblika primjenjivog na invaziju i povlačenje stranih vojnih snaga. Ovdje je potrebno naglasiti da je predložen veliki broj interpretacija primjene Četvrte ženevske konvencije tokom same okupacije i druge faze, odnosno povlačenja sa osvrtnom na maksimizaciju prenosa pravne zaštite usmjerene ka civilnom stanovništvu. Osnovni problem u ovim fazama okupacije je svakako precizirana pravna zaštita koju uživaju oni koji su na vlasti i u sukobu, ali niti se nalaze na okupiranoj teritoriji niti na vlastitoj teritoriji. Prethodno postavljena pitanja predstavljaju vrlo bitne humanitarne izazove i svakako zahtjevaju odgovarajuće pravno objašnjenje.

2. PRAVA I OBAVEZE OKUPACIONE SILE

Međunarodno humanitarno pravo vezano za okupaciju u novije vrijeme suočava se sa povratnim izazovima iz razloga što je nedovoljno kvalitetno, pa čak se može reći i pogrešno, postavljeno prema savremenom pristupu okupacije. Nespremnost pojedinih država da prihvate njegovu primjenu se često opravdava tvrdnjama da se konkretne situacije u kojima su, ili bi mogli biti uključene uste, u suštini različite od klasičnog koncepta i primjera okupacije.¹⁷⁸ Drugim riječima, pojedine države su iz raznoraznih interesa sklone tvrdnji da sadašnje međunarodno humanitarno pravo o okupaciji nije dovoljno, jer nije spremno da se bavi specifičnostima novih oblika okupacija. S tim u vezi poslednja iskustva vezana za proces okupacije su pojedinim autorima omogućila da posebno naglase postojanje više pravnih analiza o neuspjehu međunarodnog humanitarnog prava o okupaciji. Sve ovo iz razloga kako bi se pravno uobličio uvod u sveoukupne promjene u zakonskom, političkom, institucionalnom i ekonomskom smislu koje bi dovele do legislative vezane za teritorije koje su pod efektivnom kontrolom strane sile. Pomenuti autori listom prigovaraju da međunarodno humanitarno pravo o okupaciji nije uspjelo u svojim osnovnim namjenama, a pogotovo ne u očuvanju stalnosti socio-političke situacije na okupiranoj teritoriji. Ovi autori takođe stoje iza činjenice da se transformacija jednog tlačiteljskog vladinog sistema ili ponovna izgradnja društva koje je u potpunosti kolabiralo može postići tokom okupacije što bi čak moglo biti u interesu međunarodne zajednice kao i što može biti autorizovano od strane postojećih propisa - *lex lata*.

¹⁷⁷ Ovdje je potrebno naglasiti da su pomenute konvencije kasnije dopunjene sa tri protokola: *Dopunski protokol o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba (1977.)*, *Dopunski protokol o zaštiti žrtava nemeđunarodnih oružanih sukoba (1977.)*, *Dopunski protokol o usvajanju dodatnog znaka raspoznavanja (2005.)*.

¹⁷⁸ U uvodu IV. *Haške konvencije nalazi se i tzv. Martensova klauzula koja kaže da u slučajevima koji nisu uređeni ugovornim pravom stanovništvo i ratnici ostaju pod zaštitom i vladavinom načela međunarodnog prava koja proizlaze iz običaja ustanovljenih među civiliziranim narodima, iz zakona čovječnosti i zahtjeva javne svijesti – dakle ako nema kodificiranog prava, vrijede pravila opšte međunarodnog prava.*

Uzimajući i obzir dalekosežuće političke i institucionalne promjene nastale pod nedavnim okupacijama može se bez ograda reći da su stvorene određene pretpostavke za dodatno pravno regulisanje ove situacije čije bi odredbe okupaciona sila poštovala i razumjela, odnosno potreba da se fundamentalno izmjeni institucionalno, socijalno ili ekonomsko stanje jedne okupirane teritorije. Takođe je potrebno naglasiti da bi u cilju smanjenja tenzija, međunarodno humanitarno pravo trebalo dozvoliti određene transformacione procese i prepoznati ulogu okupacione snage u podršci istih. Međutim, s druge strane takva pozicija na kraju postavlja pitanje o validnosti ograničenja postavljenih od strane međunarodnog humanitarnog prava po pitanju prava i dužnosti okupacione sile na osnovu člana 43. Haške konvencije iz 1907. godine i člana 64. Četrte ženevske konvencije. Naime, međunarodno humanitarno pravo o okupaciji ne daje "blanko" (na neviđeno) neograničenu punomoć - *carte blanche* za različite transformacije koje bi bile uvedene od strane okupacione snage. U vezi s prednjim potrebno je naglasiti da je ratna okupacija stanje kad se područje neke države stvarno nalazi u vlasti neprijateljske vojske (stvarno provođenje vlasti, dok zakonita vlada to ne može). Ratnom okupacijom ne stiče se okupirano područje, već tek mirovnim ugovorom. Okupator je dužan poduzeti sve mjere da uspostavi javni red i život uz poštovanje domaćih zakona. Nije dopušteno izmijeniti zakon kada to nije bezuslovno potrebno radi ratnih svrha.¹⁷⁹ Kazneno zakonodavstvo može se mijenjati samo ako postoji stvarna opasnost za okupatora ili sprečava primjenu Ženevske konvencije o zaštiti građanskih osoba za vrijeme rata. Povodeći se time neka savremna tumačenja imaju za cilj „pravnu garanciju“ koja bi štitila okupirane snage, koje bi time imale nešto veću administrativnu ulogu na okupiranoj teritoriji.

Iz tih i takvih razloga produžena okupacija postavlja niz pravnih pitanja. Ovo pogotovo ako se uzme u obzir činjenica da međunarodno humanitarno pravo, iako podrazumijeva mogućnost da okupacija bude produžene prirode, niti jednim relevantnim instrumentom međunarodnog humanitarnog prava ne određuje granice trajnosti efektivne kontrole nad stranom teritorijom. Ipak, produžena okupacija postavlja međunarodno humanitarno pravo pod određenu kontrolu pošto poziva na ispitivanje neke od naglašenih principa ovog prava, naročito privremeni karakter okupacije i neophodnost da se sačuva *status quo ante*. Kako Haška regulativa iz 1907., a ni Četvrta ženevska konvencija kao jedini relevantni međunarodni pravni akti vezani za predmetnu temu ne pokrivaju nijednu pravno održivu devijaciju vezanu za pojedine vidove okupacije mnogi smatraju da je u svjetlu novih prilika neopohodno postojanje pravne regulative. Naravno da postoje i drugačiji pogledi na ovu pravnu problematiku. Tako nisu rijetki ni oni koji su duboko uvjereni da je međunarodno humanitarno pravo vezano o okupaciji dovoljno fleksibilno da udovolji humanitarnim i pravnim zahtjevima koje nastaju u situacijama produžene okupacije. Shodno navedenim problemima potrebno je takođe naglasiti da i Deklaracija o ljudskim pravima¹⁸⁰, te Evropska konvencija o ljudskim pravima (European Convention on Human Right)¹⁸¹ imaju bitnu ulogu u ograničavanju prava i obaveza okupacionih snaga. Tekstovi ove deklaracije i konvencije su danas uveliko prihvaćeni i mnogi pravni eksperti ih prepoznaju kao primjenjivi osnov za regulaciju u situacijama okupacije koji čak može nametnuti formalne obaveze okupacionoj sili ili bar poslužiti kao baza za promjenu postojećih lokalnih zakona. U vezi s prednjim čak je i Međunarodni sud pravde naglasio važnost Deklaracije o ljudskim pravima u vreme okupacije, i na pravne obaveze okupacione snage proizašle iz ovog akta. Tako da bi prihvatajući ovu deklaraciju okupaciona sila poštovala njegove norme u skladu sa njima provodila svoju politiku na okupiranoj teritoriji. Zbog toga je veoma bitno da se u budućnosti identifikuje i pravno uobličiti kako i do koje mjere se primjenjuje Deklaracija o ljudskim pravima na okupiranoj teritoriji, te da se istražuje međusobno djelovanje deklaracija i konvencija o ljudskim pravima i međunarodnog humanitarnog prava.

3. UPOTREBA SILE NA OKUPIRANOJ TERITORIJI

Drugi izazov ili set pitanja proistekao iz savremenih primjera okupacije svakako je identifikacija pravnog obrasca koji određuje upotrebu sile od strane okupacionih snaga, i to bez obzira što je ovo pitanje djelimično dataknuto u Ženevskoj konvenciji. Naime, Ženevska konvencija o zaštiti lica za vrijeme oružanog sukoba ne odnosi se samo na oružani sukob između država, već i na slučajeve djelimične i potpune okupacije neke zemlje, čak i ako ta okupacija ne nailazi na bilo kakav otpor.¹⁸²

Okupacije se često karakterišu kao kontinuiranost ili nastavljanje neprijateljstva između, s jedne strane okupacijskih snaga i sa druge strane naoružanih snaga na okupiranoj teritoriji i-ili organizovanih naoružanih grupa manje ili više u ime ili pod patronatom zbačene vladi. Iako se pravnim aktima precizno ne definiše upotreba sile obično se smatra da se sila može primjeniti od strane okupacijske snage unutar obrazaca njegovih obaveza u svhu sačuvanja i održavanja javnog reda i mira na okupiranoj teritoriji. S tim u vezi član 43 Haške regulative iz 1907. godine se oduvijek interpretirao kao centralni propis o okupaciji, ali njegova implementacija i dalje postavlja niz bitnih operativnih i pravnih pitanja, pogotovo onih koji se tiču upotrebe sile od strane okupacijske snage. Za ovo su karakteristični primjeri nekih nedavnih okupacija koji, primjera radi, pokazuju

¹⁷⁹ IV. Haška konvencija - Martensova klauzula

¹⁸⁰ Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima je deklaracija koju je usvojila Generalna skupština Ujedinjenih nacija (A/RES/217, 10. decembra 1948. u palati Šalot u Parizu), čime je predstavljeno opšte viđenje organizacije vezano za pitanja ljudskih prava garantovanih ljudima.

¹⁸¹ Pravni akt Savjeta Evrope o zaštiti sloboda i prava, donisen u Rimu 4. novembra 1950. godine.

¹⁸² Andrassy, J. i dr: Međunarodno pravo, Školska knjiga, Zagreb, 2010. str 18.

regulisanje upotrebe sile u slučajevima civilnih nemira i kao odgovor nauružanim grupama koji se ne slažu sa okupacijom. Ovakvi primjeri najbolje pokazuju svu nedorečenost dosadašnjih propisa vezanih za ovu predmetnu problematiku. Iako bi okupacijska sila trebala obezbjeđivati red i mir, nesigurnost i nedorečenost proizilazi u pravnim režimima i situacijama u kojima je izuzetno teško razlikovati civilni nemir od neprijateljstava, ili s druge strane kad je okupaciona sila u isto vrijeme napadana ili provocirana na čitavoj ili djelovima okupirane teritorije. Međunarodno humanitarno pravo po ovom pitanju nije jasno određeno pa postoje stanoviti problemi između klasifikacije prinudnih mjera i upotrebe vojne sile pod vođstvom neprijateljske paradigme, što već u prvom koraku pravi ogromne poteškoće o primjeni sile na okupiranoj teritoriji. Naravno, ovo neopozivo otvara vrata različitim interpretacijama kako tu silu (ne)upotrebljavati na okupiranoj teritoriji, pod kojim uslovima i na osnovu kog propisa ili zakona. Na kraju i sama nesigurnost o primjenjivosti pravnih normi može uticati na zaštitu u slučaju pozivanja na Međunarodni sud pravde (ICJ),¹⁸³ Međunarodni sud pravde jedini je međunarodni sud opšte nadležnosti, koji može odlučivati o svim pitanjima koje reguliše međunarodno pravo. Ipak, pred njim se mogu pojavljivati samo države, te je on zatvoren za pojedince, kompanije i međunarodne organizacije. Ovdje ćemo kao primjer navesti slučaj upotrebu oružanih aktivnosti na teritoriji Konga¹⁸⁴ (Demokratska republika Kongo u slučaju protiv Ugande) i presudu¹⁸⁵ *EN 311C/11/5.1.2* iz 2005. koja govori o intervenciji strane sile na okupiranom stanovništvu. Na kraju naglasimo da se na osnovu prednjeg može zaključiti da postoji potreba da se dodatno razjasni i pravno reguliše ponašanje okupacione sile u praksi u kontekstu jedne okupacije.

4. PRIMENJIVOST ZAKONA O OKUPACIJI U SKLOPU UN OPERACIJA

Pored različitih problema proizašlih iz nedavnih okupacija, još jedan set pitanja proizilazi iz veze o primenjivosti Međunarodnog prava o okupaciji na operacije pod komandom i kontrolom UN. U takvim slučajevima uvijek je najteže odrediti da li je Međunarodno humanitarno pravo o okupaciji primjenjivo, precizirati uslove koji se moraju ispuniti za njegovu primjenu, pogotovo odgovoriti na pitanje da li je okupacija od strane međunarodnih snaga predmet istih pravnih mjera primjenjivih na pojedinačne zemlje pod uslovom da te snage imaju efektivnu kontrolu nad stranom teritorijom. Ovdje je potrebno naglasiti, bez izvođenja određenih zaključaka, da operacije koje su sprovedene pod nadležnosti UN kao, primjera radi, kao one na Kosovu¹⁸⁶ i Istočnom Timuru dijele mnoge sličnosti sa tradicionalnim vojnim okupacijama.

Saglasno tome UN operacije impliciraju ulogu u međunarodnoj administraciji jedne teritorije, a posebno kada su međunarodne vlasti ovlaštene sa neograničenom izvršnom i zakonodavnom moći. U ovim situacijama međunarodno humanitarno pravo bi trebalo, i moralo, obezbijediti praktična pravna rešenja na mnoge probleme koji nastaju na teritorijama pod nadzorom međunarodne administracije.

Stoga se pojavljuje činjenica da primenjivost međunarodnog humanitarnog prava na međunarodno administrativne teritorije zahteva još uvek precizniji opis s obzirom na specifičnu prirodu i ciljeve takvih operacija.

ZAKLJUČAK

Međunarodno humanitarno pravo vezano za okupaciju u novije vrijeme suočava se sa povratnim izazovima iz razloga što je nedovoljno kvalitetno pa čak se može reći i pogrešno postavljeno prema savremenom pristupu okupacije.

Sva pravna legislativa vezana za okupaciju se suštinski fokusira na pojedinačna pravila Međunarodnog humanitarnog prava koje se u svojim pojedinim odredbama dotiče okupacije, a manje više uopšte ne razmatra probleme koji se tiču uslova koji se moraju okarakterisati kao početak i kraj okupacije.

Praksa je pokazala da su mnoge zemlje pokušavale da ukažu na činjenicu o neprimjenjivosti Međunarodnog humanitarnog prava u slučajevima okupacije bez obzira u kojoj ulozi bile, odnosno da li održavaju efektivnu kontrolu nad stranom teritorijom ili barem jednim njenim dijelom ili su pak bile okupirane. Ovakve tvrdnje jednim djelom su bile potkrepljene činjenicom da instrumenti međunarodnog humanitarnog prava ne obezbeđuju jasne standarde za određivanje šta se sve smatra okupacijom, kada ista počinje i koliko traje.

Produžena okupacija pokreće niz pravnih pitanja. Iako međunarodno humanitarno pravo podrazumijeva mogućnost da okupacija bude produžene prirode nijedan relevantan instrument međunarodnog humanitarnog prava ne određuje granice trajnosti efektivne kontrole nad stranom teritorijom.

Okupacije se često karakterišu kao kontinuiranost ili nastavljanje neprijateljstava između, s jedne strane okupacijskih snaga, i sa druge strane naoružanih snaga na okupiranoj teritoriji i-ili organizovanih naoružanih grupa manje ili više u ime ili pod patronatom zbačene vlade.

Možemo reći da i operacije koje su sprovedene pod nadležnosti UN kao one na Kosovu i Istočnom Timuru dijele mnoge sličnosti sa tradicionalnim vojnim okupacijama.

¹⁸³ <http://www.icj-cij.org/homepage/pristup> 15. 06. 13.

¹⁸⁴ Međunarodni sud pravde je 2005. odlučivao o ulozi Ugande u krvavom građanskom ratu u Kongu.

¹⁸⁵ <http://www.icrc.org/eng/resources/documents/article/other/armed-conflict>, pristup 18.06.13.

¹⁸⁶ Misija Ujedinjenih naroda na Kosovu (UNMIK) svakako je jedna od najkontroverznijih misija koje su Ujedinjeni narodi poduzeli u svojoj istoriji. Ne samo da je UNMIK preuzeo puna pravna ovlaštenja nad područjem, već je to imao za rezultat nastanak nove države, po mnogima, i iz više uglova politički i pravno upitne.

LITERATURA

- *Andrassy, Juraj i dr: Međunarodno pravo, Školska knjiga, Zagreb, 2010.*
- *Buergenthal: Thomas, Međunarodna ljudska prava, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, Zagreb, 1997.*
- *Gasser, Hans-Peter, Međunarodno humanitarno pravo, uvodna razmatranja, Međunarodni odbor Crvenog križa, Zagreb, 2000.*
- *Hasić, Zijad: Međunarodno humanitarno pravo, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2005.*
- *Kalshoven, Frits; Ograničenja vođenja rata, Međunarodni odbor Crvenog križa, Zagreb, 2001.*
- *Knežević – Predić, Vesna, Ogljed o Međunarodnom humanitarnom pravu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2007.*
- *Obradović, Konstantin; Šahović, Milan, Despot, Milivoj: Međunarodno humanitarno pravo, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2002.*
- *Perazić, Gavro Đ.; Međunarodno ratno pravo, Drugo dopunjeno izdanje, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1986.*
- *Shaw, Malcolm N., International Law, Sixth Edition, Cambridge Univesristy Press, New York, 2008.*
- *Haški pravilnik o zakonima i običajima rata na kopnu*
- *Ženevska konvencija za poboljšanje položaja vojnih ranjenika na bojnopolju*
- *IV. Haška konvencija - Martensova klauzula*
- <http://www.icj-cij.org/homepage/>
- <http://www.icrc.org/eng/resources/documents/article/other/armed-conflict>